

VšĮ Investuok Lietuvoje

Atviros Vyriausybės iniciatyvos
Užsienio lietuvių atsparumo informacinėms grėsmėms didinimas

Teminio tyrimo

Užsienio lietuvių atsparumo informacinėms grėsmėms didinimo iššūkiai ir galimybės

ATASKAITA

Aurelija Olendraitė ir Kristina Belikova
Vilnius
2018

Kuriame
Lietuvos ateitį
2014–2020 metų
Europos Sąjungos
fondų investicijų
veiksmų programa

Turinys

Santrumpos	2
1. Įvadas	2
1.1. Tyrimo pagrindimas	4
2. Dėstymas	5
2.1. Metodologija	5
2.2. <i>Esamos situacijos analizė: kokios institucijos ir organizacijos Lietuvoje ir kokiais aspektais dirba atsparumo dezinformacijai ir propagandai/informacinio raštingumo temomis</i>	6
2.3. <i>Susitikimai su ekspertais</i>	9
2.4. <i>Užsienio praktikų analizė</i>	10
2.5. <i>Konsultacijų temos</i>	16
3. Išvados	17
Naudota literatūra	19

Santrumpos

EBPO – Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija

ES – Europos Sąjunga

LR – Lietuvos Respublika

UPC – Ugdymo plėtotės centras

URM – Užsienio reikalų ministerija

MIR – Medijų ir informacinis raštingumas

ŠMM – Švietimo ir mokslo ministerija

1. Įvadas

Propaganda ir dezinformacija tapo integralia tarptautinių santykių dalimi, o taip pat aktyviai veikia ir nacionaliniame lygmenyje. Trečiosios šalys, pasitelkdamos informacines priemones, daro įtaką valstybinės reikšmės klausimams rinkimų, referendumų ir kitų valstybei svarbių sprendimų priėmimo metu. Tokie užsienio šalių pavyzdžiai kaip rinkimai Jungtinėse Amerikos Valstijose, Brexit referendumas Jungtinėje Karalystėje, Prancūzijos prezidento rinkimai signalizuoja apie šių

intervencijų keliamus pavojus ir rizikas demokratijai šalies viduje. Šios rizikos yra aktualios ir Lietuvai, o jų aktualumas ženkliai išaugs per artimiausius metus.

Remiantis Valstybės saugumo departamento Grėsmių nacionaliniam saugumui vertinimu, 2017 metais „Rusija aktyviai vykdė prieš Lietuvą nukreiptą informacinę ir ideologinę politiką, augo jos propagandinės žiniasklaidos dėmesys Lietuvai per informacinę erdvę, socialinius tinklus Rusija siekė skleisti antivakarietiškas nuotaikas, formuoti jai palankią viešąją nuomonę.“

Prognozuojama, kad paskelbus referendumą dėl dvigubos pilietybės, o taip pat artėjant prezidento rinkimams 2019 metų pavasarį, propaganda ir dezinformacija suaktyvės. Gali prasidėti visuomenės skaldymas, kuris turės įtakos referendumo ir rinkimų rezultatams.

Lietuvoje jau kuriami įrankiai skirti gerinti Lietuvos gyventojų atsparumą informacinėms grėsmėms, yra vykdoma informacinės erdvės stebėseną.

Remiantis Spinter 2017 metų gruodį atlikta apklausa, Lietuvos piliečių atsparumas dezinformacijai galėtų būti vertinamas teigiamai. 49% Lietuvos piliečių nurodė pastebintys propagandos apraiškas žiniasklaidoje, o 38% apklaustųjų teigė galintys atskirti netikrą naujieną. Tačiau net 68% apklaustųjų, pastebėję skirtingai pateikiamus tos pačios informacijos faktus skirtinguose informacijos šaltiniuose tai ignoruoja. Tik 16% piliečių teigė tikintys kiekvienu šaltiniu po truputį, remdamiesi bendrosiomis žiniomis apie kiekvieną žiniasklaidos kanalą.

Lietuvoje atliekamos apklausos, kuriamos švietimo ir informavimo priemonės yra orientuotos tik į Lietuvos teritorijoje gyvenančius lietuvius. Tačiau kita, labai didelė Lietuvos visuomenės dalis – užsienio lietuviai, lieka paraštėse kalbant apie informacinį saugumą. Iki šiol nėra analizuojama kokią įtaką dezinformacija ir propaganda turi užsienio lietuviams – jų požiūriui į Lietuvą ir joje vykstančius procesus.

Užsienio reikalų ministerijos duomenimis, užsienyje gyvena apie 620 tūkst. lietuvių. Yra skaičiuojama, kad realus užsienyje gyvenančių lietuvių kilmės asmenų skaičius gali siekti 1 mln. žmonių. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) duomenimis, Lietuva yra viena daugiausiai užsienyje gyvenančių tautiečių turinti šalis pasaulyje. Užsienyje veikia apie 172 lietuvių organizacijas ir 44 lietuvių bendruomenės. Tačiau URM duomenimis, bendruomenių ir ambasadų komunikacija pasiekia vos 5-10% užsienyje gyvenančių lietuvių.

Vertinant informacinių grėsmių aktualumą Lietuvai, turi būti atlikta užsienio lietuvius veikiančio informacinio lauko analizė, siekiant išsiaiškinti kokios žiniasklaidos priemonės formuoja jų požiūrį į Lietuvą ir pasaulyje vykstančius procesus. Užsienio lietuvių organizacijoms ir Lietuvos atstovybėms užsienyje turi būti sukurtos praktinės priemonės ir komunikacijos gairės, padėsiančios informacinių iššūkių tematika dirbti su diaspora.

Šio **tyrimo tikslas** – išanalizuoti kokios institucijos ir organizacijos vykdo su informacinio saugumo, raštingumo, atsparumo propagandai susijusias veiklas ir kurios iš šių iniciatyvų apima užsienio lietuvių segmentą, o taip pat, išanalizavus gerąsias užsienio šalių praktikas ir sėkmingiausias tarptautines iniciatyvas, identifikuoti Lietuvoje pritaikomas priemones ir pavyzdžius bei atskleisti viešosios konsultacijos poreikį ir pobūdį (suinteresuotas pusės, konsultacijos apimtis, laukiamus rezultatus ir pan).

Pirmąją tyrimo dalimi siekiama išsiaiškinti kokios institucijos ir organizacijos veikia informacinio saugumo srityje ir kokias iniciatyvas vykdo ir ar jos apima ir užsienio lietuvius. **Antrąją tyrimo dalimi** siekiama išsiaiškinti kokios yra sėkmingiausios Lietuvoje vykdytos iniciatyvos, kokios kovai su propaganda priemonės yra jau sukurtos ir kaip jas galima būtų pritaikyti ar panaudoti darbei su užsienio lietuviais informacinio saugumo tematika. **Trečiąją tyrimo dalimi** siekiama identifikuoti sėkmingiausias užsienio šalių praktikas, kurios galėtų būti pritaikomos Lietuvoje, o taip pat identifikuoti šiuo metu vykstančias tarptautines kovas su dezinformacija iniciatyvas, kuriose Lietuva dalyvauja, arba galėtų dalyvauti.

1.1. Tyrimo pagrindimas

Visuomenės atsparumo informacinėms grėsmėms didinimas ir informacinio raštingumo gerinimas, o taip pat užsienio lietuvių įtraukimo į valstybėje vykstančius procesus aspektai yra minimi svarbiausiuose LR strateginiuose dokumentuose:

1. XVII Lietuvos Respublikos Vyriausybės programos įgyvendinimo plane numatyti darbai:

5.3.2. Darbas. Visuomenės kritinio mąstymo ir atsparumo informacinėms grėsmėms stiprinimas, medijų ir informacinio raštingumo ugdymas¹.

3. Efektyvių kovos su priešišku informaciniu poveikiu priemonių, leidžiančių stebėti informacinę erdvę ir vertinti strateginių sričių pažeidžiamumo riziką, sukūrimas.

¹ <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/2389544007bf11e79ba1ee3112ade9bc>

4. Visuomenės švietimas ir konsultavimas informacinių grėsmių klausimais, mažinant informacinę atskirtį tarp visuomenės narių ir didinant prieinamumą tarp pažeidžiamų visuomenės grupių.

5.3.3. Darbas. Lietuvių užsienyje ir užsienio lietuvių ryšių su Lietuva stiprinimas

5. Internetinės erdvės „Globali Lietuva“, kurioje užsienio lietuviai vienoje vietoje rastų jiems aktualią informaciją (diasporos žemėlapis, užsienio lietuvių organizacijų kontaktai, veikla, lituanistinės mokyklos, projektų konkursai, Lietuvos pristatymai ir kt.), sukūrimas.

Savo projektu apimsime kelis Vyriausybės numatytus darbus, kurių sinergija padės efektyviau juos įgyvendinti. Norint didinti visuomenės atsparumą informacinėms grėsmėms yra būtina įtraukti užsienio lietuvių elementą ir jį numatyti kuriant priemones. Projekto metu atlikti tyrimai ir analizės bus unikalūs ir anksčiau Lietuvoje nedaryti, todėl pasiūlys naujų įžvalgų ir duomenų, kurie galės tapti pagrindu įvairių institucijų darbui informacinio saugumo tema ateityje, o taip pat bus naudingi dirbant su diaspora ir emigracijos temomis. Šio projekto metu sukurtos atsparumą dezinformacijai skatinančios priemonės bus naudojamos užsienio lietuvių organizacijose, ambasadose ir lituanistinėse mokyklose, o taip pat gali būti naudojamos plačiau ir kitų institucijų.

2. Dėstymas

2.1. Metodologija

Nagrinėjant užsienio lietuvių atsparumo informacinėms grėsmėms didinimo iššūkius ir galimybes buvo pasirinkti trys analizės metodai.

Pirmiausiai analizuojama **kokios institucijos ir organizacijos Lietuvoje ir kokias aspektais dirba su atsparumo dezinformacijai ir propagandai/informacinio raštingumo temomis**. Pasitelkiant pirminius ir antrinius šaltinius buvo sudaryta pagrindinių institucijų Lietuvoje, dirbančių su visuomenės atsparumo dezinformacijai tema, žemėlapis. Išsiaiškinus pagrindinius veikėjus, buvo išanalizuoti jų projektai ir sukurtos priemonės. Buvo įvertinta, kiek organizacijų darbas yra arba turi potencialo būti nukreiptas į užsienio lietuvių segmentą, kiek egzistuojančios priemonės yra pritaikomos užsienio lietuviams ir ar potencialiai gali būti panaudotos „Kurk Lietuvai“ projekte.

Identifikavus pagrindinius veikėjus Lietuvoje, buvo organizuojami individualūs **susitikimai su ekspertais**, siekiant plačiau aptarti institucijų veiklas, veiksmingiausias priemones ir būdus dirbti su visuomenės atsparumo dezinformacijai tematika. Taip buvo identifikuoti pagrindiniai iššūkiai ir išskirti potencialūs partneriai bendradarbiavimui projekte, o taip pat išskirti sėkmingiausi būdai ir priemonės darbui informacinio saugumo tema su diaspora.

Trečiame tyrimo etape buvo atliekama **gerųjų užsienio praktikų ir tarptautinių iniciatyvų analizė**. Jos metu, pasitelkiant antrinius ir pirminius šaltinius, o taip pat susitikimus su užsienio ekspertais, buvo identifikuotos sėkmingiausios užsienio šalių iniciatyvos didinant visuomenės atsparumą dezinformacijai, o taip pat išskirtos ryškios spragos Lietuvos pastangose, vertinant tarptautinį kontekstą. Analizės metu taip pat buvo identifikuotos tarptautinės iniciatyvos dezinformacijos srityje.

2.2. Esamos situacijos analizė: kokios institucijos ir organizacijos Lietuvoje ir kokiais aspektais dirba atsparumo dezinformacijai ir propagandai/informacinio raštingumo temomis

Atlikus esamos situacijos analizę, buvo sudarytas pagrindinių subjektų veikiančių šioje srityje sąrašas. Buvo detaliau analizuojamos jų veiklos. Į darbą su dezinformacija įsitraukę subjektai buvo suskirstyti į kelias kategorijas: valstybės institucijos, žiniasklaida, pilietinė visuomenė, akademija ir smegenų centrai (*angl. Think-tanks*).

Valstybės institucijos

Aktyviausiai dezinformacijos srityje veikia Lietuvos Kariuomenės Strateginės komunikacijos skyrius. Jų veiklą galima išskirstyti į dvi dalis – informacinio lauko stebėjimas ir grėsmių identifikavimas, bei visuomenės švietimas informacinių grėsmių tema. Informacijos stebėseną atlieka iš Valstybės saugumo departamentas, tačiau nėra viešos informacijos ir priemonės prie jų vykdomos veiklos.

Krašto apsaugos ministerijos Mobilizacijos ir pilietinio pasipriešinimo departamentas vykdo aktyvų visuomenės švietimą karo grėsmių tematika, o informacinių grėsmių tema jų mokymuose yra aptariama epizodiškai.

Visuomenės švietimo srityje taip pat aktyvus yra ir Švietimo ir mokslo ministerijos Ugdymo plėtotės centras. Jų pagrindinė auditorija yra mokytojai, tačiau tam tikra veiklų dalis apima ir mokinius. Pagrindinis UPC veiklų tikslas – užtikrinti ilgalaikę ir tvarią medijų ir informacijos raštingumo ugdymo Lietuvos mokyklose veiklą. Šis tikslas apima MIR integravimą į dalykų ugdymo turinį,

mokytojų parengimą dirbti su šia tema, užtikrinimą, kad mokymosi procese mokiniai įgyja gebėjimą analizuoti, naudoti ir kurti medijas.

Kultūros ministerija yra vienas savo veiklą dezinformacijos srityje pradedančių veikėjų. Ši institucija, pagal vyriausybės planą, yra atsakinga už žiniasklaidos atstovų švietimą ir žiniasklaidos įvairovės užtikrinimą, o taip pat greitai turi įkurti visuomenės informacinio atsparumo koordinavimo ir kompetencijų centrą. Ministerija šiuo metu kuria savo strateginės komunikacijos skyrių, kuris turėtų padidinti Lietuvos aktyvumą darant įtaką užsienyje „minkštosios galios“ pagalba.

Lietuvos Vyriausybės kanceliarijos Grėsmių valdymo ir krizių prevencijos biuras padeda Vyriausybei priimti sprendimus, užtikrinančius nacionalinį saugumą bei koordinuoti veiksmingą tarpinstitucinį bendradarbiavimą nacionalinio saugumo srityje, įskaitant ir informacinį saugumą. Centro planuose yra parengti nacionalinę informacinio saugumo strategiją. Šiuo metu centras rengia nacionalinius saugumo indikatorius, kurių pagalba bus atliekama įvairių sričių stebėseną. Tarp šių indikatorių yra ir informacinio saugumo indikatoriai. „Kurk Lietuvai“ rekomendavus, į indikatorių sąrašą buvo įtrauktas ir užsienio lietuvių supančio informacinio lauko stebėsenos indikatorius.

Užsienio reikalų ministerija su dezinformacijos tema dirba tik ekspertiniame lygmenyje. Ambasadorius specialioms pavidimams Etivydas Bajarūnas dalyvauja tarptautinėse ekspertų grupių susitikimuose, konferencijose ir seminaruose. Tokio pobūdžio renginiai yra organizuojami ir pačioje ministerijoje, sukviečiant ekspertus iš įvairių šalių. Nepaisant to, kad URM veikia Užsienio lietuvių departamentas, užsienio lietuvių segmentas nėra įtrauktas į ministerijos darbą dezinformacijos srityje.

Žiniasklaida

Šiuo metu Lietuvoje nėra įvairias žiniasklaidos priemonės ar žiniasklaidos atstovus vienijančios kovos su dezinformacija ir propaganda iniciatyvos. Atskiros žiniasklaidos priemonės spontaniškai inicijuoja įvairias veiklas, tačiau daugumai jų trūksta tęstinumo ir partnerių įsitraukimo, kad padarytų matomą poveikį.

Naujienų portalas „Delfi“ vykdo iniciatyvą „Demaskuok“², kuri suteikia galimybę piliečiams aptikus abejotiną naujieną apie ją pranešti Delfi žurnalistams. Jie patikrina informacijos ir šaltinio patikimumą ir apie tai informuoja skaitytojus. Internetu paplitę, tikrovės neatitinkantys naratyvai yra išanalizuojami ir paaiškinami, remiantis faktine informacija.

² <https://www.delfi.lt/news/daily/demaskuok/>

Naujienu portalas „15min“ įgyvendina specialų turinio projektą, inicijuotą Spaudos, radijo ir televizijos rėmimo fondo – „Anapus propagandos“. Pagrindiniai projekto tikslai yra visuomenės pilietinės savivokos skatinimas bei kritinio požiūrio į propagandą ir dezinformaciją ugdymas. Šiam projektui iš Spaudos, radijo ir televizijos rėmimo fondo skirti 6 tūkst. Eurų. Projekto rėmuose yra daromos žmonių apklausos gatvėse, siekiant išsiaiškinti jų nuomonę dažniausiai dezinformacijos išnaudojamomis temomis, o taip pat publikuoja straipsnius propagandos ir dezinformacijos temomis.

Akademinė bendruomenė ir smegenų centrai

Lietuvos smegenų centrai ir universitetų tyrimų institutai rodo didelį susidomėjimą dezinformacijos tema ir vykdo nemažai iniciatyvų šioje srityje.

Rytų Europos studijų centras, kartu su partneriais, Lietuvos mokslų akademijos užsakymu 2017 m. parengė išsamią monografiją „Rusijos propaganda: analizė, įvertinimas, rekomendacijos“. O dar 2016 m., bendradarbiaujant kartu su Nacionaline Martyno Mažvydo biblioteka, parengtas valandos trukmės paskaita „Propaganda: kas tai yra ir kaip atpažinti?“, kuri buvo patalpinta interneto svetainėje Youtube ir peržiūrėta daugiau nei 1300 kartų.

Taip pat kartu su partneriais tokiais kaip Delfi.ru, Ruskoje radio, Znad Wilii, rengia informacines, edukacines laidas skirtas Lietuvoje gyvenančioms tautinėms mažumoms kalbančioms rusų kalba.

Vilniaus politikos analizės institutas atlieka įvairias analizes, ieško patrauklių priemonių skirtų šviesti visuomenę apie dezinformacijos išnaudojamus naratyvus, pvz. #melūmaišelis³ iniciatyva socialiniame tinkle Facebook. Rudenį planuojama parengti įrankių rinkinį, kuris padėtų patraukliais metodais kovoti su dezinformacija.

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto mokslininkai 2017 m. pradėjo vykdyti Lietuvos radijo ir spaudos rėmimo fondo finansuojamą projektą „Infokarai.lt“. Šiuo projektu siekiama „ugdyti Lietuvos gyventojų informacinį raštingumą, kritinį mąstymą ir atsparumą informacinio poveikio priemonėms, supažindinti visuomenę su informacinio poveikio pavojais, vykdyti propagandinių ir agresyvių komunikacinių naratyvų dekonstravimą, pateikti realių grėsmių pavyzdžius ir analizes“.

Pilietinė visuomenė

Viena efektyviausių ir realių poveikį turinčių iniciatyvų Lietuvoje – „Elfai“.

³ https://www.facebook.com/hashtag/mel%C5%B3mai%C5%A1elis?source=feed_text

Lietuvos virtualūs „Elfai“ internetinėje erdvėje stebi informaciją ir demaskuoja netikras naujienas, o taip pat užkerta kelią melagingos informacijos sklaidėjams. Elfų būrį sudaro Lietuvos kariai, krašto apsaugos savanoriai, žinomi politikos ir kultūros veikėjai, aktyvūs piliečiai. Skaičiuojama, kad elfų gretas sudaro apie tūkstanti žmonių. Ši pilietinė iniciatyva veikia kaip stiprus atkirtis propagandai ir dezinformacijai ir yra bene vienintelis praktinis įrankis kovai su dezinformacija Lietuvoje.

2.3. Susitikimai su ekspertais

Įvardijus pagrindinius subjektus veikiančius informacinio saugumo srityje Lietuvoje, buvo organizuojami atskiri susitikimai, siekiant plačiau aptarti jų veiklas, patirtį, iššūkius ir turimas priemones. Šios analizės rezultatai buvo pritaikyti esamos situacijos analizėje ir panaudoti, kaip papildomi komentarai, papildanti informacija, bei pateikti susitikimų metu gauti statistiniai duomenys.

Tyrimo metu buvo suorganizuoti susitikimai su šių institucijų/organizacijų atstovais:

- Lietuvos kariuomenės Strateginės komunikacijos departamentas
- Krašto apsaugos ministerijos Mobilizacijos ir pilietinio pasipriešinimo departamentas
- Švietimo ir mokslo ministerijos Ugdymo plėtotės centras
- Lietuvos Vyriausybės kanceliarijos Grėsmių valdymo ir krizių prevencijos biuras
- Kultūros ministerija, Kultūros ministrės patarėjas Egidijus Gailiūnas
- Užsienio reikalų ministerija, Ambasadorius spec. pavedimams Eitvydas Bajarūnas
- Vilniaus politikos analizės institutas (Atviros Lietuvos fondas)
- Rytų Europos studijų centras
- Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas
- Pilietinė iniciatyva Lietuvos „Elfai“

Susitikimų su ekspertais metu paaiškėjo, kad nei viena institucija ar organizacija Lietuvoje šiuo metu į savo darbą atsparumo dezinformacijai tematika nėra įtraukusi užsienio lietuvių elemento. Nepaisant to, visų institucijų atstovai, teigė, kad užsienio lietuvių elementas yra labai svarbus dirbant su šia tema.

Ekspertų teigimu, šiuo metu Lietuvoje yra vykdomas „reaguojamasis“ darbas dezinformacijos srityje. Tai reiškia, kad dauguma veiklų ir iniciatyvų yra nutaikytos į jau paskleistos dezinformacijos ar net įvykdytų dezinformacijos atakų paneigimą. Jų teigimu, šiuo metu Lietuva pati nevykdo aktyvios

komunikacijos, tokiu būdu palikdama neužpildytą informacinę erdvę, kurią užpildo trečiųjų šalių dezinformacija.

Ekspertai įvardijo, kad yra jaučiamas komunikacijos apie Lietuvą užsienio kalbomis trūkumas. Kaip viena didžiausių problemų yra įvardijamas informacinio portalo apie Lietuvos aktualijas anglų kalba nebūvimas. Taip pat, tarp iššūkių yra įvardijamas prastas darbas formuojant Lietuvos įvaizdį užsienyje ir kritikuojamas bendras komunikacijos strategijos apie Lietuvą užsieniui nebūvimas. Iš ekspertinių pastabų išryškėja poreikis Lietuvai aktyviau komunikuoti ir kurti savo „naratyvus“ strateginės reikšmės klausimais, tokiu būdu užkertant kelią melagingoms naujienoms užimti informacinę erdvę.

Susitikimų metu taip pat išryškėjo tendencija, kurią galima būtų įvardyti kaip problema darbe su dezinformacija – temos „sugybynamas“, „sukarinimas“. Ekspertų teigimu, kadangi dezinformacijos ir propagandos temos dažnai yra aptariamose konfliktų ir geopolitinių diskusijų kontekste, visuomenėje jos dažnai susilaukia atmetimo reakcijos. Kitas atmetimo reakciją skatinantis faktorius yra dažnas temos minėjimas santykių su Rusija kontekste. Pasak ekspertų, visuomenė yra persisotinusi kalbų apie Rusijos grėsmę ir įtakos darymą Lietuvoje, todėl siekiant didinti visuomenės atsparumą dezinformacijai šią temą rekomenduotina pateikti įtraukiant žmogiškąjį faktorių, minint asmeninę naudą ir svarbą, siejant su asmens orumu ir teise nebūti manipuliuojamam. Diskusijų su ekspertais metu buvo pasiūlyta temą nagrinėti pasitelkiant reklaminės manipuliacijos analogiją, t.y. aiškinant visuomenei kaip produktų ar paslaugų reklama gali būti siekiama manipuluoti vartotojais. Lygiai taip pat manipuluoti siekia ir dezinformacijos skleidėjai.

2.4. Užsienio praktikų analizė

Siekiant išsiaiškinti kokios kovos su dezinformacija priemonės taikomos kitose valstybėse bei tarptautiniuose formatuose, buvo analizuojama užsienio praktika. Vyko susitikimai su Europos Komisijos aukšto lygio ekspertų grupės kovai su dezinformacija⁴ nare iš Lietuvos, Neringa Bliūdžiūte, taip pat su tarptautine kovos su propaganda ir dezinformacija eksperte iš Jungtinių Amerikos Valstijų, Molly MCKew ir EU Disinfo Lab ekspertu Martin Mycielski.

⁴ <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>

Analizuojant tarptautines patirtis paaiškėjo kokios priemonės galėtų būti pritaikomos Lietuvoje, o taip pat kokie egzistuoja tarptautiniai formatai, kuriuose Lietuva galėtų dalyvauti, siekdama dar labiau įtvirtinti savo pozicijas kovos su dezinformacija srityje, o ypač už Lietuvos ribų.

Švedija

2018 metų rugsėjį Švedijoje įvyks rinkimai į Parlamentą, po kurių bus išrinktas ir naujas Ministras Pirmininkas. Turėdami omenyje JAV ir Prancūzijos pavyzdžius, švedai rimtai įvertino dezinformacijos keliamas grėsmes artėjantiems rinkimams ir aktyviai rengiasi duoti atkirtį dezinformacijoms atakoms.

Siekiant mažinti dezinformacijos keliamas grėsmes šalyje, o taip pat šviesti visuomenę informacinio saugumo tema, Švedijos vyriausybė įkūrė „psichologinės apsaugos“ (*šved. psykologiskt försvar*) instituciją. Šios institucijos įkūrimą inicijavo švedų tarpparlamentinė gynybos komisija. Jos paskirtis didinti visuomenės gynybinius pajėgumus taikos metu ir jų pasipriešinimo pajėgumus karo metu, užtikrinant, kad patikrinta faktinė informacija gali būti greita iškomunikuota žmonėms net ir krizinėse situacijose. Institucija taip pat sieks didinti visuomenės sugebėjimą atpažinti, analizuoti ir būti atspariems dezinformacijos operacijoms⁵.

Švedijos žiniasklaida taip pat prisijungė prie kovotojų su dezinformacija būrio. Keturios didžiausios Švedijos žiniasklaidos priemonės – Dagens Nyheter, Svenska Dagbladet, Švedijos radijas ir televizija susibūrė bendram projektui, kurio tikslas yra didinti visuomenės supratimą apie tai, kas yra dezinformacija ir iš kokių šaltinių atkeliauja⁶.

Švedijos žiniasklaidos taryba yra valstybės institucija, kurios pirminė paskirtis yra užtikrinti jaunimo medijų raštingumą ir užtikrinti, kad jauni žmonės būtų apsaugoti nuo potencialiai žalingo medijų poveikio. Taryba aktyviai užsiima jaunimo švietimu ir kritinio mąstymo ugdymu, tokiu būdu siekiant didinti atsparumą dezinformacijai. Jie rengia metodinę medžiagą švedų ir anglų kalbomis⁷.

Manytina, kad Lietuvoje tam tikros Švedijos taikomos priemonės taip pat galėtų būti naudingos. Ypač tokios priemonės, kurios orientuotos į žiniasklaidos priemonių bendradarbiavimą ar jaunimo medijų raštingumo didinimą.

Izraelis

⁵ <https://www.thelocal.se/20180115/sweden-to-create-new-authority-tasked-with-countering-disinformation>

⁶ <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2054&artikel=6870996>

⁷ <https://www.statensmedierad.se/ovrigt/inenglish/publicationsinenglish.931.html>

Viena iš paveikiausių priemonių, kurios gali būti taikomos prieš dezinformacijos kuriamą naratyvą ne reaktyviai, kaip šiuo metu vyksta Lietuvoje, o proaktyviai, tai aiški komunikacijos žinutė siunčiama pasauliui ir stipriai prisidedanti prie valstybės įvaizdžio formavimo.

Izraelis jau dešimtmetį pasitelkia aiškia valstybinę komunikacijos strategiją⁸, kuri užpildo informacinį lauką nepalikdama vietos skleidžiamai dezinformacijai ar bent sukurdamą didesnius iššūkius dezinformacijos skleidėjams siekiantiems dominuoti informaciniame lauke. Ši valstybė išnaudoja internetines komunikacijos platformas, kuriose patogiai pateikiama informacija apie valstybę. O taip pat mezga itin glaudžius ryšius su diaspora visame pasaulyje.

Kaip žinia, Lietuvoje jau kuris laikas bandoma sukurti valstybinės reikšmės strategiją įvaizdžio komunikacijai. Tačiau kol nėra aiškių priemonių, susidariusį vakuumą išnaudoja dezinformacijos skleidėjai.

Ukraina

2014 m. įvykus Ukrainos Krymo okupacijai, Kijevo Mokykla žurnalistikos mokykloje dėstytojai, alumni ir studentai sukūrė faktų tikrinimo tinklalapį Stopfake.org⁹. Pirminė šio projekto idėja buvo tikrinti ir paneigti dezinformaciją ir propagandą apie įvykius Ukrainoje. Tačiau ilgainiui projektas išaugo į centrą kuriame tiriami ir analizuojami įvairūs Kremliaus skleidžiamos propagandos aspektai.

Stopfake.org iniciatyva išsiskiria tuo, kad dezinformacijos ir propagandos poveikis yra tiriamas ne tik Ukrainos viduje, tačiau analizuojama kaip Kremliaus kuriami naratyvai daro įtaką kitose valstybėse gyvenantiems asmenims. Tiriamuoju metu iniciatyvos ekspertai tikrina naujienas ir paneigia kuriamus mitus net vienuolika skirtingų kalbų¹⁰. Ir tai atlieka pačiomis įvairiausiomis priemonėmis, nuo straipsnių ir video taplinimo internete, transliavimo Ukrainos televizijose, iki audio įrašų (*angl. podcasts*) taplinimo socialinėse medijose ir laikraščio platinimo Donbaso regione.

Svarbu pažymėti, kad Stopfake.org iniciatyva nėra finansuojama ar kitaip remiama oficialiosios Ukrainos valdžios institucijų. Didele dalimi ši iniciatyva yra remiama sutelktinio finansavimo priemonėmis (*angl. crowdfunding*), o taip pat tarptautinių donorų pagalbą. Iniciatyva jungia išskirtinai žurnalistus, kurie siekia tikrinti informaciją, didinti medijų raštingumą Ukrainoje ir

⁸ <https://www.transcend.org/tms/wp-content/uploads/2014/07/sf-israel-projects-2009-global-language-dictionary.pdf>

⁹ www.stopfake.org

¹⁰ Anglų, rusų, ispanų, rumunų, bulgarų, prancūzų, italų, olandų, čekų, vokiečių ir lenkų kalbomis.

nubrėžti aiškią ribą tarp žurnalistikos ir propagandos. Todėl galima daryti išvadą, kad Stopfake.org priskirtina iš pilietinės visuomenės kylančioms kovos su dezinformacija priemonėms.

Manytina, kad Lietuvoje trūksta didesnio žurnalistų bendruomenės bendradarbiavimo ir įsitraukimo į kovos su dezinformacija veiklas. Tikėtina, kad labiau viešinant netikras apie Lietuvą skleidžiamas istorijas, o taip pat labiau skatinant žurnalistus laikytis aukščiausių žurnalistikos principų, sukurtų teigiamą kokybinį pokytį ne tik Lietuvos teritorijoje gyvenantiems asmenims, bet ir diasporai, kuri dėl vienokių ar kitokių priežasčių skaito Lietuvos naujienų portalus.

Lenkija

Tuo tarpu Lenkija savo informacinę erdvę gina taip pat ir teisinėmis priemonėmis. 2018 m. gegužę, Lenkijos vidaus saugumo agentūrai atlikus tyrimą, buvo nustatyta, kad Rusijos piliečiai gyvenantys Lenkijos teritorijoje kūrė tinklus ir skleidė dezinformaciją, kuria buvo siekiama nuteikti Lenkijos piliečius prieš Lenkijos valstybės interesus ir paskatinti veikti Rusijos interesų labui. Rusija finansavo tokią savo piliečių veiklą nukreiptą prieš Lenkiją.

Tyrimo metu buvo nustatyta, kad identifikuoti Rusijos piliečiai siekė kurstyti priešišką tarp Lenkijos ir Ukrainos piliečių, tiek socialinėje, tiek ir politinėje sferose. O taip pat siekė keisti Lenkijos istorijos naratyvą, jį pakeisdami Rusijos kuriamu naratyvu. Po tyrimo identifikuoti Rusijos piliečiai buvo išsiųsti iš Lenkijos teritorijos¹¹.

Tarptautinis faktų tikrintojų tinklas

2015 m. buvo įkurtas tarptautinis faktų tikrintojų tinklas (*Angl. Fact-checking network.*), kuris siekia sujungti pasaulyje tokiu tikslu veikiančias iniciatyvas ir asmenis. Pagrindinis tinklo tikslas yra skatinti gerųjų praktikų dalijimąsi tarp valstybių. Be kitų veiklų, šis tinklas taip pat stebi naujausias pasaulines faktų tikrinimo tendencijas ir jas viešina įvairiomis priemonėmis, skatina bendruomenę laikytis bendrų faktų tikrinimo standartų ir principų.

2016 m. tinklas priėmė bendrą faktų tikrintojų principų kodeksą¹², tai principų ir vertybių deklaracija, kurių įsipareigoja laikytis kodeksą priėmusi bendruomenė. Tiriamuoju metu prie šio kodekso yra prisijungusios daugiau nei 50 atskirų faktų tikrintojų iniciatyvų ir organizacijų. Svarbu pažymėti, kad

¹¹ <https://www.bbc.com/news/amp/world-europe-44153923>

¹² *Code of principles:* <https://www.poynter.org/international-fact-checking-network-fact-checkers-code-principles>

prisijungimas prie šio kodekso yra būtina sąlyga siekiant tapti Facebook socialinio tinklo faktų tikrintojų bendruomenės dalimi¹³.

Tarptautinis faktų tikrintojų tinklas ne tik vienija faktų tikrintojų bendruomenes visame pasaulyje, bet ir steigia metines stipendijas, teikia finansavimą inovatyviems projektams faktų tikrinimo srityje, organizuoja įvairius mokymus. Tinklas kasmet sukviečia faktų tikrintojus į metinę konferenciją „Global Fact“, kurioje ekspertai iš viso pasaulio dalijasi gerosiomis patirtimis ir ieško būdų paskatinti tarptautinį bendradarbiavimą. Taip pat kiekvienais metais atkreipia dėmesį į faktų tikrinimo svarbą organizuodamas Faktų tikrinimo dieną (*angl. Fact-Checking Day*).

Deja iniciatyvos iš Lietuvos nėra prisijungusios prie šios tarptautinės bendruomenės. Nors dalis jų, manytina, turi sukaupusios pakankamai žinių ir ekspertizės, tad galėtų įnešti vertingą indėlį dalijantis Lietuvos patirtimi. Jeigu Lietuviškos iniciatyvos prisijungtų prie faktų tikrintojų principų kodekso, tokios iniciatyvos galėtų pretenduoti tapti Facebook socialinio tinklo faktų tikrintojų bendruomenės nariais ir ženkliai prisidėti užkardant Kremliaus kuriamus naratyvus apie Lietuvą bei Baltijos valstybes bendrai.

East Stratcom Task Force (EU vs Disinfo)

Tai kampanija, kurią 2015 m. inicijavo ir vykdo Europos Išorės Veiksmų Tarnybos Rytų strateginės komunikacijos darbo grupė (*angl. European External Action Service East Stratcom Task Force*). Ši darbo grupė buvo inicijuota po to kai ES vadovai ir vyriausybės išreiškė poreikį reaguoti į Rusijos skleidžiamą dezinformaciją. Darbo grupė sukūrė internetinę platformą, o taip pat pasitelkia socialinius tinklus, kurių pagalba reguliariai viešina atliktus tyrimus ir straipsnius atskleidžiančius ir paaiškinančius visuomenei Kremliaus kuriamą dezinformacijos naratyvą.

Internetinėje platformoje tiriamuoju laikotarpiu yra patalpinta daugiau nei 3800 išnagrinėtų atskirų dezinformacijos atvejų. Platformos ekspertų teigimu, tai vienintelė viešai prieinama tarptautinė duomenų baze kaupianti ir analizuojanti dezinformacijos atvejus. Nors šioje duomenų bazėje yra keletas paneigtų naujienų susijusių su Lietuva, verta pastebėti, kad paskutiniai straipsniai susiję su Lietuva buvo patalpinti prieš metus laiko, tad naujausios Kremliaus paskleistos melagingos žinios apie Lietuvą šioje duomenų bazėje nėra skelbiamos.

¹³ Facebook faktų tikrintojų bendruomenė: <https://www.facebook.com/help/1952307158131536>

EU v. Dezinformacija darbo grupė, be jau aptartų veiklų, taip pat rengia mokymus ir informuoja ES institucijas, valstybių narių vyriausybes, žurnalistus ir tyrėjus bei tarptautinėse konferencijose dalijasi sukaupta patirtimi. O sukurti intelektualiniai produktai plačiai naudojami ne tik politikų ir valstybių narių vyriausybėms, bet ir tyrėjų, smegenų centrų ir žurnalistų Europoje ir už Europos ribų. Todėl siekiant didinti ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje gyvenančių asmenų supratimą apie dezinformacijos kuriama Lietuvai priešiška naratyva, labai svarbu atkreipti tarptautinių iniciatyvų dėmesį į kiekvieną prieš Lietuvą sukurtą melagingą istoriją.

EU DisInfo Lab

Tai tarptautinė nevyriausybinė organizacija, kuri siekia kurti naujus metodus dezinformacijai identifikuoti socialiniuose tinkluose. Šios organizacijos kuriami inovatyvūs technologiniai sprendimai šiuo metu daugiausia orientuojami į Twitter socialinio tinklo analizę. Kuriami metodai leidžia identifikuoti atitinkamas bendruomenes socialiniuose tinkluose ir analizuoti jų profilius taip nustatant paskelbtos netikros naujienos nueitą kelią atgal iki originalaus šaltinio, kur tokia naujiena buvo paskelbta.

Tokios technologijos padeda vizualizuoti naujienų srautus ir atrasti pagrindinius dezinformacijos skleidėjų šaltinius bei juos susieti su Kremliaus finansuojamomis platformomis. Tokie skleidėjai dažniausiai yra vainamieji Rusijos troliai, automatizuotos ar netikros paskyros socialiniuose tinkluose (*angl. bots*).

Organizacijos ekspertai vykdo nuolatinę tokių informacinių laukų stebėseną, pavyzdžiui, rinkimų metu ir siekia užkardyti netikrų naujienų paplitimą operatyviai viešindami netikros informacijos paneigimą¹⁴. Prancūzijos rinkimų metu organizacija, panaudodama savo sukurtas technologijas, sugebėjo užkirsti kelią ne vienai netikrai naujienai „Macron Leaks“ dezinformacijos kampanijos metu¹⁵.

Deja šiuo metu daugiausia kuriamos technologijos pritaikytos Twitter socialiniam tinklui analizuoti. Kadangi šis socialinis tinklas tarp lietuvių gyvenančių tiek Lietuvoje, tiek ir už Lietuvos ribų, nėra populiarus, Lietuvai aktualu būtų sukurti metodus ir priemones, kurie padėtų analizuoti informacinius

¹⁴ <http://disinfo.eu/2018/05/17/launch-scientific-paper-on-the-case-study-of-the-2018-italian-elections/>

¹⁵ <http://disinfo.eu/projects/#french-elections>

laukus bei žinučių kūrėjus Facebook socialiniame tinkle. Manytina, kad tai geriausiai galėtų atlikti pilietinės iniciatyvos bei smegenų centrai, konsultuodamiesi su užsienio ekspertais.

2.5. Konsultacijų temos

Siekiant įsitikinti pasirinktų sprendimų tinkamumu (pritaikyti Lietuvai darbui su diaspora jau veikiančias priemones kovos su dezinformacija srityje) bei pasikonsultuoti dėl tokių priemonių taikymo bei įgyvendinimo Lietuvoje dirbant su diaspora, išryškėjo poreikis rengti viešąją konsultaciją, įtraukiant ne vien valstybės institucijų, akademijos ar pilietinės visuomenės atstovus, bet ir daugiau suinteresuotųjų šalių, t.y. užsienio lietuvių bendruomenes, ambasadas ir ypač tuos užsienio lietuvius, kurie nesijungia į bendruomenes ir mažiau dalyvauja arba visai nedalyvauja ambasadų ir bendruomenių renginiuose. Konsultacijos metu bus siekiama išsiaiškinti kokius informacinius kanalus daugiausia naudoja užsienyje gyvenantys lietuviai, kokiomis priemonėmis ir kokiomis kalbomis ieško informacijos apie Lietuvą ir kaip diasporos naudojami informacijos kanalai veikia atitinkamas su Lietuva susijusias politines nuostatas. Tuo pačiu bus siekiama išmatuoti ar, bei kokių mastu, apklaustieji užsienio lietuviai palaiko dezinformacijos apie Lietuvą kuriamus mitus susijusius su naryste ES bei valstybės gynybiniais pajėgumais ir istoriniais naratyvais.

Preliminarūs viešosios konsultacijos tikslai: remiantis ekspertų nuomone, įvertinti, kokios atsparumo dezinformacijai didinimo priemonės gali būti geriausiai pritaikytos Lietuvoje darbui su diaspora ir priimti sprendimą, kaip tokios priemonės gali būti efektyviausiai įgyvendinamos užsienio lietuvių organizacijų ir ambasadų ar kitų kovoje su dezinformacija veikiančių ar galinčių veikti subjektų.

Viešajai konsultacijai rengti nuspręsta vykdyti užsienio lietuvių apklausas tose valstybėse, kuriose gyvena didžiausia Lietuvos diasporos dalis (Jungtinėse Amerikos Valstijose, Jungtinėje Karalystėje, Norvegijoje, Airijoje ir Ispanijoje). Taip pas bus vykdomi interviu su Pasaulio lietuvių bendruomenės atstovais, kurie atstovauja minėtas valstybes ar atskirus regionus. Toliau bus vykdomos konsultacijos su ekspertais ir bus suorganizuoti susitikimai su užsienio lietuviais įvairiuose formatuose Jungtinėje Karalystėje ir Lietuvoje, įvairių renginių metu. Surinkti ir susisteminti dalyvių atsakymai į apklausos anketas bus naudojami parenkant tiksliausias priemones ir įrankius kovai su dezinformacija.

Siekiant užtikrinti konsultacijos kokybę, atsirenkant dalyvius ir rengiant konsultacijas bus konsultuojamasi su mokslininkais ir URM Užsienio lietuvių departamentu, kurie palaiko artimą ryšį su užsienio lietuvių bendruomenėmis, todėl gali pateikti vertingų patarimų. Remiantis atlikto tyrimo

duomenimis, prieš pradėdant konsultacijas, bus parengta metodinė medžiaga ir pasiruota konsultacijų metu gautos medžiagos sisteminimui ir analizavimui.

Konsultacijos rezultatai bus pristatyti URM Užsienio lietuvių departamentui ir kitoms suinteresuotoms institucijoms bei ekspertams. Taip pat remiantis tyrimo ir viešosios konsultacijos duomenimis, projekto pabaigoje bus parengtas įrankių rinkinys (*angl. toolkit*) padėsiantis užsienio lietuvių bendruomenėms ir ambasadoms aktyviau ir efektyviau kovoti su dezinformacija bei šviesti užsienio lietuvius informacinio/medijų raštingumo srityje.

3. Išvados

Atlikta analizė parodė, kad nei viena iš Lietuvoje veikiančių valstybinių, akademijos ar pilietinės visuomenės iniciatyvų nėra nukreipta į užsienio lietuvius. Į šiuo metu vykdomas iniciatyvas ir projektus jokia apimtimi nėra įtrauktas užsienio lietuvių elementas.

Atliekant analizę buvo pastebėta, kad dauguma Lietuvoje vykdomų iniciatyvų išlieka ekspertiniame lygmenyje ir nedaro jokio poveikio plačiajai visuomenei, ekspertinės žinios dubliuojasi ir išlieka siauriame rate, jos tik labai ribota apimtimi pritaikomos, jeigu iš viso pritaikomos, kuriant praktines veiklas ir priemones.

Analizės metu paaiškėjo, kad atskiri subjektai Lietuvoje vykdo visuomenės švietimą informacinio saugumo, atsparumo dezinformacijai ir medijų raštingumo tematika, tačiau dažniausiai ši tema yra pateikiama kariniame, gynybos ir santykių su Rusija kontekste. Dėl šios prežasties ji susilaukia dalies visuomenės atmetimo reakcijos. Tai užkerta kelią efektyviai didinti visuomenės atsparumą informacinėms grėsmėms.

Šiuo metu egzistuoja skirtingų subjektų sukurtos priemonės, skirtos šviesti visuomenę informacinio saugumo klausimais. Kai kurios šių priemonių gali būti pritaikytos ir naudojamos darbui su užsienio lietuviais.

Atliekant tyrimą taip pat pastebėta, kad nepaisant to, kad nei viena iš Lietuvoje dezinformacijos srityje dirbančių organizacijų/institucijų šiuo metu į savo veiklas nėra įtraukusi užsienio lietuvių elemento, visų institucijų atstovai pabrėžė šio aspekto svarbą ir būtinybę vykdyti veiklas šioje srityje. Toks institucijų noras ir pasiryžimas bendradarbiauti įtraukiant užsienio lietuvių elementą į darbo su dezinformacija spektrą sureikia vilties, kad po „Kurk Lietuvai“ įvykdyto projekto situacija gali pastėbimai pasikeisti.

Išanalizavus gerąją užsienio praktiką, galima teigti, kad Lietuva gali perimti ir pritaikyti kai kuriuos geruosius praktikos modelius iš kitų valstybių bendradarbiavimo su diaspora srityje. O ypač galėtų daugiau įsitraukti į įvairius tarptautinio lygmens formatus, kurie vienija faktų tikrintojus ir yra vieni svarbiausių kovotojų su dezinformacija. Manytina, kad Lietuva turi sukaupusi pakankamai ekspertizės šioje srityje, tad galėtų reikšmingai prisidėti siekiant paneigti netikras naujienas socialiniuose tinkluose ir šviesti visuomenę apie tokius ir panašius šių dienų pavojus.

Viešosios konsultacijos tikslai:

1. Sužinoti užsienio lietuvių dažniausiai naudojamus informacijos kanalus ir įvertinti kokią įtaką naudojamos medijos turi užsienio lietuvių nuostatomis Lietuvos atžvilgiu.
2. Įvertinti kokios priemonės, mažinančios dezinformacijos poveikį visuomenei įvairiose valstybėse, efektyviausiai gali būti pritaikytos užsienio lietuviams.

Laukiami konsultacijos rezultatai:

1. Identifikuoti ir procentine išraiška apipavidalinti duomenys apie dažniausiai užsienio lietuvių naudojamus informacijos kanalus, bei nustatytas ryšys tarp naudojamų medijų ir užsienio lietuvių nuostatų Lietuvos atžvilgiu.
2. Nustatytos ir įvertintos priemonės, kurių pagalba galima mažinti dezinformacijos poveikį užsienyje gyvenantiems Lietuviams.

Suinteresuotosios grupės: rengiant viešąją konsultaciją nuspręsta vykdyti užsienio lietuvių apklausą pasitelkiant kiekybinį ir kokybinį metodus. Apklausa tikslingai bus vykdoma tose valstybėse, kuriose Lietuvos diaspora yra didžiausia skaičiumi, konkrečios valstybės taip pat pasirinktos siekiant užtikrinti kuo didesnę atsakymų į apklausos klausimus įvairovę: Jungtinė Karalystė, Norvegija, Jungtinės Amerikos Valstijose, Airija ir Ispanija. Kadangi Jungtinėje Karalystėje Lietuvos diaspora yra ypač didelė skaičiumi, manytina, kad tikslinga būtų vykdyti apklausą pasitelkiant interviu ir focus grupės metodus. Taip pat bus siekiama konsultuotis su asmenimis kurie labiausiai nutolę nuo užsienio lietuvių bendruomenių ir ambasadų organizuojamų veiklų.

Dėl kovai su dezinformacija taikytinų priemonių, bus konsultuojamasi su įvairių valstybės institucijų atstovais, ambasadomis, užsienio lietuvių organizacijų atstovais ir pavieniais dezinformacijos ekspertais. Taip pat planuojama vykdyti konsultacijas su užsienio ekspertinėmis organizacijomis (pvz. The Atlantic Council iniciatyva Digital Sherloc's) ir tarptautinių organizacijų, tokių kaip NATO Strateginės komunikacijos centras Rygoje, ekspertais.

Naudota literatūra

1. <http://disinfo.eu/2018/05/17/launch-scientific-paper-on-the-case-study-of-the-2018-italian-elections/>
2. <http://disinfo.eu/projects/#french-elections>
3. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>
4. <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2054&artikel=6870996>
5. <https://www.bbc.com/news/amp/world-europe-44153923>
6. <https://www.delfi.lt/news/daily/demaskuok/>
7. <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/2389544007bf11e79ba1ee3112ade9bc>
8. <https://www.poynter.org/international-fact-checking-network-fact-checkers-code-principleshttps://www.facebook.com/help/1952307158131536>
9. <https://www.statensmedierad.se/ovrigt/inenglish/publicationsinenglish.931.html>
10. <https://www.thelocal.se/20180115/sweden-to-create-new-authority-tasked-with-countering-disinformation>
11. <https://www.transcend.org/tms/wp-content/uploads/2014/07/sf-israel-projects-2009-global-language-dictionary.pdf>
12. www.stopfake.org